

Úvod do studia nativních jazyků Iberoameriky

Ana Okrouhlá

Referát je vypracován s použitím učebního textu, jehož autorem je PhDr. František Vrhel. Učební text vyšel v roce 1976 ve Státním pedagogickém nakladatelství a autor předesílá, že je určen hlavně pro etnografy, ale jistě dobře poslouží i lingvistům, hispanistům a snad i studentům jazyka Kečua.

Úvodem obsáhlé publikace je vymezení předmětu – iberoamerických nativních jazyků, zejména jazyků tzv. „altas culturas“, případně jazyků, které sehrály určitou civilizační úlohu. Výzkum a studium iberoamerických indiánských (domorodých) jazyků je náplní vědní disciplíny zvané indianistika.

Iberoamerické nativní jazyky jsou „větší“ částí celku původních jazyků, jimiž mluvili a dosud mluví Indiáni. Iberoamerické nativní jazyky zahrnují oblast Střední Ameriky včetně Mexika a celou Jižní Ameriku. Tato část amerického kontinentu je etnograficky členěna na tři základní zóny: na Mezoameriku, na andskou oblast a na oblast východ-jih Jižní Ameriky.

K iberoamerickým jazykům, které měly význam civilizační se řadí především mayština, jazyky quické, náhuatl a kečuánština, dále pak aymarština, mixtéčtina, zapotečtina a jazyky yunga a tarasco. Kultury, které vytvořili Mayové, Aztékové a Inkové, lze pokládat za vrcholné kultury předkolumbovské Ameriky. Mayská kultura spadá do klasického období, kultury Aztéků a Inků jsou mladší – období poklasické. Jazyky těchto kultur jsou dodneška živé, zanechaly bohaté písemnictví (zejména Aztékové). Pokud jde o písmo a filozofii času, dospěli nejdál Mayové.

Prvními „amerikanisty“ byli španělští a portugalské kronikáři. Současně s nimi přišli misionáři, kteří velmi rychle pochopili, že nejlepším prostředkem, jak vstoupit s Indiány do styku, je naučit se jejich jazyk a tím proniknout do celé jejich kultury. Misionáři byli první, kdo vypracoval gramatiky, slovníky, překlady kázání, katechismů a Evangelíí.

V předkolumbovském období nebylo ale v této oblasti známo písmo, proto byly mýty, pověsti a jiné literární památky předávány výlučně ústní tradicí. Za zmínku ovšem stojí i systém uzlového písma Inků. Mnoho prvních zpráv o kultuře Inků, přepsaných španělskými knězi, bylo založeno na paměti inckých dvorních básníků-filozofů. Výjimečně důležitý je rukopis HUAROCHIRI sepsaný v kečuánském jazyce, zaznamenává mýty centrální peruánské vysočiny.

Vědecký zájem o indiánské jazyky Ameriky počíná na přelomu 18. a 19. století, od té doby se ale studium těchto jazyků zintenzivňuje. Iberoamerické jazykovědě věnuje pozornost i celá řada časopisů, byla vypracována řada bibliografií, důležité jsou i různé katalogy a analytické tabulky.

V souvislosti s popisem jazyků Ameriky se ve Spojených Státech zrodil jeden z důležitých aspektů strukturalismu. Američtí vědci se pokusili o vypracování strukturních repertoárů, které by bylo nezávislé na „indoevropské základně“.

K problémům stále zkoumaným a aktuálním patří problém gramatických kategorií, což je jeden z nejobtížnějších úkolů popisu. Současně se rozvíjí i zkoumání týkající se příbuznosti jednak mezi indiánskými jazyky a jednak mezi amerindiánskými a jazyky jiných skupin (zde figuruje kupříkladu srovnávání kečuánštiny a turečtiny, kavkazských a amerindiánských jazyků apod.)

Oblast studia iberoamerických nativních jazyků je typickou oblastí jazykovědy nazývané antropologickou lingvistikou. K tomu přistupuje i to, že – jak říká příkladně Sapir, že jazykovědec zabývající se indiánskými jazyky musí být do určité míry i etnografem. Byl to právě Sapir, kdo upozornil i na vliv, který jazyky mají na chování a myšlení svých nositelů. Tato oblast zkoumání se nazývá etnolingvistika, je to vědní oblast zabývající se zkoumáním vztahu jazyka k etnické skupině.

Iberoamerické nativní jazyky jsou děleny podle různých hledisek, jedním z nich je klasifikace, kterou vypracoval v roce 1948 Tadeusz Milewski. Podle této klasifikace jsou jazyky děleny do jednotlivých grup, jednou z nich je grupa andská, o níž dr. Vrhel říká:

„Počínaje snad 12. stoletím byly jazyky andské grupy zatlačovány kečuánštinou a od 16. století španělštinou. Andská grupa je dělena do deseti jazykových rodin, z nichž snad nejznámějšími jsou jazyk aymarský a jazyk kečua.“

Kolébku jazyka kečua byla asi blíže neurčitelná oblast ecuadorských And. Odtud zjevně expandovala kečuánská plemena směrem k jihu. Ač je kečuánština bytostně spojována s Inký a jejich říší, je pozoruhodné, co o jazyku Inků píše například Loukotka (1926): „Jisté je, že Inkové byli jiného rázu než jimi ovládaní kmenové, hlavně kečuánští, a že hovořili jinou řečí než ostatní obyvatelé města Cuzca. Úřední řečí byla sice kečuánština, jazyk většiny obyvatelstva, který byl rozšiřován k sousedům i násilím, ale přece jen první španělští cestovatelé tvrdí, že rodina Inkova nemluvila kečuánsky.“

Protože v případě jazyku KEČUA se jedná o jazyk aglutinativní, budeme se jím nyní zabývat z tohoto hlediska. Znamená to především:

- Kumulace funkcí v aglutinativních jazycích není téměř žádná, protože každá označovací funkce výrazu je spjata s určitým morfémem, který splňuje právě jen jednu jedinou takovou funkci. Výraz počíná od kořene, který má lexikální význam, a po něm následuje řada afixů, z nichž každý plní pouze jedinou funkci sémantickou nebo syntaktickou. Problém výrazu je v jazycích aglutinativních omezen na problém signálů, značících jeho konec/počátek, a na problém posloupnosti výrazů. Takovým signálem je v jedněch jazycích akcent, v jiných vokální harmonie, v dalších je to existence stálých morfémů, které signalizují počátek výrazu.
- Nejnápadnějším rysem konstrukce aglutinativního typu je existence kořene, ke kterému jsou připojeny formální prvky. Aglutinativní typ nemá žádná formální slova (zájmeno, člen apod.), s tím souvisí absence slovních druhů. Dalším rysem je vázaný slovosled a ustupování vedlejší věty.
- Milewski pro kečua uvádí tříступňový vokalický subsystém, v němž lze najít tři vysoké vokály: „i“, „u“, a „y“. Přítomnost posledního z nich (středový y) je jedním z důvodů, proč Milewski klasifikuje kečuánštinu jako jazyk centrálního typu.

Kečuánština „runa simi“, kečua v Peru, kišua v Bolívii a kičua v Ecuadoru může být pokládána za nejvýznamnější jazyk nativní Jižní Ameriky, a to ze dvou důvodů. Prvním důvodem je počet mluvčích tímto jazykem – v roce 1940 jich bylo na pět miliónů, nyní již na sedm miliónů.

Druhým důvodem významnosti kečuánštiny je, že byla oficiálním jazykem a jakýmsi „lingua franca“ říše Inků. Dodnes se jí mluví na rozsáhlém území, které lze vymezit Jižní Kolumbií a severozápadní Argentinou. Je zjevné, že toto rozšíření bylo původně dáno inckou expanzí i využitím kečuánštiny jako misijního jazyka španělskými církevními řády. Kečuánština je tedy spjata s Inky, kteří přicházejí do Cuzca kolem 12. století nebo snad mnohem dříve – roku 1050. Přesnější údaje nejsou k dispozici. Období vlastní incké expanze bývá lokalizováno do let 1200-1438. V tomto roce je INKA PACHACUTI – zde nutno chápat jako samotný vládce říše – korunován a v tomto roce přijímá kečuánštinu za svůj jazyk, čímž se kečuánština stává jazykem úředním, ač nikoli jediným. Růst a rozkvět říše trvá až do roku 1527, kdy přicházejí zprávy o příchodu Španělů. Podle von Hageny přistál Pizarro u břehů incké říše roku 1517.

Doba trvání říše Inků spadá do tzv. „neoandské periody“, která je zakončena španělskou conquistou Ameriky. Základními rysy jsou rozvinuté zemědělství a sedentarismus. Zeměpisně zahrnovala říše Inků oblast odpovídající celému území dnešního Ecuadoru, Peru a

Bolívie a značné části území dnešní Kolumbie, Chile a Argentiny. Celá říše, nazývaná Tawantinsuyu, byla rozdělena do čtyř oblastí – provincií.

Ačkoli existovaly bezpochyby různé dialekty v původní incké oblasti, lze předpokládat, že známé moderní dialekty kečuánštiny, zahrnující nejčistší dialekty Cuzca a Ayacucho, jsou odvozeny z mluveného jazyka Cuzca 16. století, což je pravděpodobnější než předpokládat, že jde o navázání na starší dialektální rozdíly. Dialekt Cuzca 16. století se konvenčně nazývá klasickou kečuánštinou. Z literárních dokumentů, které se týkají této podoby kečuánštiny, je z lingvistického hlediska nejdůležitější gramatika a slovník, jejichž autorem je Diego González de Holguín (obojí bylo vydáno v Limě, gramatika v roce 1607, slovník o rok později), a rovněž náboženské spisy Francisca de Ávila.

Při základní klasifikaci vyvstává otázka, zda je kečuánština autonomní grupou vzájemně geneticky spjatých dialektů, nebo tvoří jeden celek s aymarštinou v tom smyslu, jak ve své klasifikaci navrhuje Mason. Problematikou vztahů obou jazyků se zabývala celá řada badatelů. Srovnání se však ani zdaleka neomezilo na aymarštinu, která stojí kečuánštině pravděpodobně jak typologicky, tak i geneticky nejbliž. S tunguzskými jazyky srovnává kečuánštinu Karl Bouda, s maorštinou Richard Dangel, který se opírá o Imbelloniho a uvádí, že 30% kečuánské slovní zásoby má polynéský původ, s gruzínštinou z hlediska fonologie Milewski. Cenná při tomto srovnávání je studie Dumézilova, v níž srovnává kečuánštinu s turečtinou a píše: „kečuánština není překvapením pro ty, kteří mají nějaké znalosti turečtiny, mongolštiny nebo tunguzských jazyků, ale jde zejména o turečtinu. Cenné je toto hledisko zvláště proto, že staví kečuánštinu do vztahu k jazyku, který bývá považován za modelový jazyk aglutinativního typu.

Elementární model struktury kečuánštiny si lze představit jako spojení neměnné báze s jedním nebo více afixy. Afixem bývá v naprosté většině sufix. Sufixálnost, patrně nejtypičtější rys kečuánštiny, vyznačuje vysoký stupeň kombinovatelnosti. Modelově lze říci, že gramémy mají podobu sufixů, kdežto význam, resp. jeho jádro, zajišťuje báze. Nepochybné je, že v kečuánštině existují sufixy, sloužící k vyjádření jen nominálních/verbálních kategorií. Jako příklad lze uvést sufix plurálu u jmen „-kuna“. Naproti tomu plurál u sloves je vyjadřován sufixem „-ya“.

Kečuánské afixy lze rozdělit do tří velkých skupin. První z nich zastupují afixy flexivní, sloužící k vyjádření různých gramatických kategorií zejména u jmen a sloves. Druhou skupinou jsou afixy derivační, např. sufix „-x“ (agentivní), příklad: *arox* – dělník, pracující. Hranice mezi derivačními a flexivními sufixy není příliš zřetelná. Poslední skupinou jsou tzv. nezávislé sufixy, které nejlépe ukazují, že kečuánština je jazyk aglutinativního typu,

protože tyto nezávislé sufixy se více méně kombinují se všemi třídami témat. Nejzajímavější z nich jsou sufixy tzv. informativní. Ty jsou trojího řádu. Sufix prvního řádu -mi/mer označuje, že mluvčí pozoruje nebo pozoroval přímo fakt, na němž se zakládá výpověď. Například „*mamáwanmi – s mou matkou*.“

Sufix druhého řádu -ši/šer označuje, že výpověď se zakládá na skutečnosti, o níž byl mluvčí informován nepřímo.

Sufix řádu třetího -či/čer označuje, že výpověď mluvčího se zakládá na domněnce, že se nějaká skutečnost udála, může se udát apod.

Definiční charakteristikou kečuánského substantiva je jeho kombinace se sufixem -ta (akuzativ), který se ve slovesné flexi nevyskytuje. Nejrozvinutější kategorií je kategorie pádu, přičemž pádovost není specifikem kečuánských jmen, protože některé pádové sufixy nacházíme i u sloves. Různí autoři udávají různý počet pádů.

Dalším výrazným rysem kečuánštiny, ukazujícím současně její aglutinativnost, je statut posesivních afixů, který spočívá v jejich významné úloze v kečuánské flexi.

Dalším nepochybně charakteristickým rysem kečuánštiny je sekundárnost kategorie slovesného času.

Afixy v kečuánštině jsou kategoriálně hierarchizovány. U jmen je afixální systém v podstatě třístupňový, přičemž každému stupni odpovídá určitá gramatická kategorie. Analogicky je tomu v případě kečuánského slovesa, jehož afixální systém je pěti stupňový. Aglutinativnost kečuánštiny je dána i relativně malým počtem „formálních“ slov (zájmena, spojky).

Závěrem autor uvádí, že se vyskytly i pokusy svést gramatické rysy amerindiánských jazyků na společného jmenovatele. Na druhé straně se objevovaly požadavky na vypracování metodologie amerindiánských jazyků. Autor publikace zastává toto stanovisko: „Zdá se, že oprávněným předpokladem, který je v souladu s dosavadním stavem výzkumu, je přistupovat k amerindiánským jazykům s vědomím jejich typologické rozmanitosti. Vyjdeme-li z typologických popisů v knize uvedených, které mají sotva víc než provizorní charakter, snad bychom mohli mluvit o aglutinativnosti, resp. aglutinativních rysech jako spojovacím článku. Je nesporné, že „nejaglutinativnější“ je kečuánština. Druhý spojovací článek spatřujeme v existenci statusů, připomínajících snad statusy v semitských jazycích. Tyto statusy je možno interpretovat jako jev flexivní. Je skutečností, že statusy mají v uvedených jazycích odlišné podoby. V kečuánštině je realizován více méně jen status determinativus, a to posesivními afixy. V kečuánštině tento afix zaujímá v hierarchii primární postavení.“

Referát vypracovala Ana Okrouhlá

čerpáno z: PhDr. František Vrhel *Úvod do studia nativních jazyků Iberoameriky*

vydalo Státní pedagogické nakladatelství Praha 1976

David M. Jones, Brian L. Molyneaux *Americká mytologie*

vydalo REBO Productions CZ, Čestlice 2002